

Från antika kättarmunkar till religionsdebatter på Facebook

Några nedslag i heresins form och historia

PAUL LINJAMAA

Paul Linjamaa är forskare i religionshistoria vid Lunds universitet.

paul.linjamaa@ctr.lu.se

Arbetet med denna artikel har varit väldigt nyttigt för mig personligen, eftersom det tvingat mig att fundera djupare kring vad det egentligen är min forskning syftar till.¹ Det är något jag tror vi forskare överlag ägnar oss för lite åt. Det har varit lärorikt för mig att skriva denna text och min förhoppning är att även läsaren kan ta med sig något av nytta från de reflektioner som här följer. Som titeln antyder behandlar denna artikel heresi. Från ett perspektiv kan man säga att det är vad jag ägnat mig åt sedan min forskarutbildnings början och vad som ursprungligen förde mig till ämnet religionshistoria. Frågor som alltid intresserat mig rör vad det är som får vissa att anse sig ha mer rätt än andra i religiösa frågor. Vilka mekanismer driver diskussioner om rätt och fel religion? Föreliggande framställning kommer mynna ut i några reflektioner kring vilka bredare religionsvetenskapliga insikter som kan dras från studiet av heresins historia.

Min huvudsakliga empiri har berört den tidiga kristendomens relation till den bredare senantika religiösa kontexten kring Medelhavet, runt andra till fjärde århundradet. Inledningsvis ska jag göra några korta nedslag i mina tidigare och pågående forskningsprojekt för att sedan reflektera kring den bredare frågan om vilka religionsvetenskapliga lärdomar man kan dra av studiet av antika heresier. Det jag kommer försöka övertyga läsaren om är

1. Artikeln är en bearbetad version av min docentföreläsning vid teologiska fakulteten, Lunds universitet, den 15 oktober 2021.

att det finns flera gemensamma nämnare mellan antika debatter om renlärighet och hur religion porträtteras i vår samtid, specifikt i västvärlden och i synnerhet i Sverige. Avslutningsvis ska jag sedan kort nämna en kontext som jag tycker förtjänar vidare studier, nämligen hur religion diskuteras i sociala medier, och varför dessa diskussioner bör belysas med de heresiologiska perspektiv som lyfts fram i denna artikel.

Tidigare och pågående heresiologiska studier

Frågan som ligger till grund för flera av mina tidigare forskningsprojekt är följande: Hur framställs oliktankare och vilka mekanismer styr beskrivningarna? Något som blivit tydligt i mina studier hittills är att heresiologi – alltså den antika litteratur som försöker skapa en renlärighet genom att visa hur andras religiösa övertygelser är felaktiga – inte endast handlar om teologiska detaljfrågor, utan också om identitet, om makten och rätten att definiera sig själv, sin samtid och sin historia. Ofta används just historien som hjälp när man hävdar sin rätt i debatter om renlärighet. Jag har ägnat mycket tid åt att studera så kallade heretiska texter för att skärskåda särskilda skildringar av historiska processer och fenomen som berör renlärighetsfrågor.

I min avhandling studerade jag texten *Den tredelade traktaten*.² Den tillhör en textsamling som fått namn efter den egyptiska stad i vilken den hittades 1945: Nag Hammadi. Textsamlingen innehåller cirka 52 texter, de flesta författade på grekiska under 200-talet e.v.t. Dessa översattes sedan till koptiska och kopierades i olika led för att till slut hamna i det som i dag är Nag Hammadi-samlingen.³ Många av dessa texter passade in på de beskrivningar som kyrkofäder lämnat efter sig av så kallade ”gnostiker”, de som kyrkofäderna ansåg hävdade att jorden var skapad av en lägre stående skapargud och som ansåg att kroppen var ett fängelse som man behövde frälsas från.⁴ Det tog dock inte lång tid innan forskare insåg att kyrkofädernas beskrivningar av så kallade gnostiker allt som oftast var överdrivna och ibland helt felaktiga. För att nå dessa insikter var Nag Hammadi-texterna avgörande. Det var exempelvis sällan så att dessa texter var så misantropiska som kyrkofäderna ville göra gällande, eller att de värdesatte kunskap framför frälsningen genom Jesus, så som man framställt den så kallade gnosticismen. Det här har tidigare forskare utrett i detalj.⁵

2. Paul Linjamaa, *Early Christian Determinism: A Study of the Ethics of The Tripartite Tractate*, Lund 2018.

3. Bentley Layton & David Brakke (red.), *The Gnostic Scriptures*, 2:a uppl., New Haven, CT 2021.

4. Paul Linjamaa, *Valentinianernas evangelium: Gnosticism, Nag Hammadi-texterna och den kristna idévärlden under antiken*, Lund 2017.

5. Michael Allen Williams, *Rethinking "Gnosticism"*, Princeton, NJ 1996; Karen King, *What is Gnosticism?*, Cambridge, MA 2001.

Många år har ägnats åt att kartlägga Nag Hammadi-texternas plats i den tidiga kristendomens historia. I dag är många försiktiga med att beskriva Nag Hammadi-texterna som gnostiska, eftersom man menar att termen är mer vilseledande än vägledande. Ett exempel på hur kategorin fortfarande kan vara vilseledande, trots att forskare länge bekämpat den, har jag stött på i min egen studie av *Den tredelade traktaten*. Kyrkofäderna knöt nämligen så kallade gnostiker till determinismen, förnekandet av den fria viljans existens. De menade att gnostiker var ointresserade av etik- och moralfrågor eftersom de var determinister: de ansåg att det inte spelade någon roll hur man levde sitt liv på jorden då det redan var avgjort vem som innehade gnosis och vem som var förtappad. Nag Hammadi-texterna är dock fulla av etiska diskussioner, vilket gjort att dagens forskare korrekt slutit sig till att det inte kan ha varit så att så kallade gnostiker var ointresserade av etik och moral. Men i samband med att tidigare forskare avskrev ointresset för etik som en polemisk konstruktion, avskrev de även felaktigt determinismen som en polemisk konstruktion. Det min avhandling syftar till är att visa hur kristen determinism fungerade för att underbygga en effektiv och filosofiskt övertygande etik, samtidigt som jag visar hur det kan gå när man behandlar polemiska källor kategoriskt.⁶

Ett annat exempel på hur heresiologiska skildringar av så kallade gnostiker fortfarande leder forskare till att dra felaktiga slutsatser om Nag Hammadi-texternas bakgrund har kommit till ytan i ett av mina pågående forskningsprojekt. För närvarande arbetar jag med ett treårigt projekt i vilket jag studerar vad Nag Hammadi-texternas materiella historia kan säga oss om deras användning och tillblivelsekontext.⁷ Även här har förutfattade meningar om vad gnosticism är och inte är fått styra vilka aspekter av texterna som studerats och vilka som ignorerats. Gnosticismen var enligt kyrkofäderna olika sektbildningar som gick att knyta till karismatiska men heretiska predikanter eller pseudo-intellektuella individer som lyckats lura till sig skaror av åhörare. Det ansågs vara ett storstadsfenomen och det var så Nag Hammadi-texterna länge studerades. Men hur kommer det sig då att texterna hittades i öknen, i anslutning till pachomiska kloster, vilka utgjorde begynnelsen av den kristna monasticismen? I dag har forskare, såsom Hugo Lundhaug och hans norska kollegor, övertygande visat att texterna

6. Paul Linjamaa, *The Ethics of The Tripartite Tractate (NHC I, 5): A Study of Early Christian Philosophy of Ethics and Determinism*, Leiden 2019, <https://doi.org/10.1163/9789004407763>.

7. Forskningsprojektet "Who Would Have Read Heresy? A Study of the Scribal Signs in the Nag Hammadi Codices" finansieras av Vetenskapsrådet och dess resultat kommer att presenteras i en monografi med arbetstiteln *A Material History of Heresy: Searching for the Readers of the Nag Hammadi Codices*.

med stor sannolikhet härstammade från en monastisk kontext.⁸ Men hypotesen stöter fortfarande på motstånd från grupper av forskare som inte accepterar tanken på att munkar skulle vara intresserade av vad som står i så kallade heretiska texter. Det skulle betyda att det fanns heretiska munkar i de pachomiska klostren. Det här scenariot har man inte velat acceptera. I stället för att laborera med en mer dynamisk heresikategori och vidga förståelsen av vad det innebar att vara verksam som munk i ett pachomiskt kloster på 300-talet avskrivs i vissa forskarled fortfarande den forskning som driver klostertesen.⁹

I mitt projekt om Nag Hammadi-samlingens materialitet studerar jag bland annat de skrivartecken som återfinns i marginalerna. Sådana passager som ägarna av texterna markerat som varande av särskilt intresse visar sig stämma väl överens med de intressen som vi vet att pachomiska munkar hade. I ett brev skrivet av biskop Ammon (f. ca 335) i mitten av 300-talet kan vi läsa om det dagliga livet i ett pachomiskt kloster.¹⁰ Ammon spenderade tre år i pachomiska kloster och hans brev härstammar från den tid som Nag Hammadi-texterna dateras till. I sitt brev skriver Ammon att munkarna spenderade mycket tid och energi åt kampen mot onda andemakter, åt att stärka sin mentala motståndskraft för att hindra attacker från dem. Munkarna skilde mellan olika slags människor: de som lever ”i köttet” och de som lever ”i anden”. De var också involverade i den brännande frågan kopplad till den arianska striden: Hur skulle man förstå Guds natur och relationen mellan Guds tre principer? Alla dessa ämnen är återkommande teman i Nag Hammadi-texterna, så till den grad att de som kopierade och läste Kodex VIII markerat i marginalen just sådana passager som diskuterar det som tas upp i Ammons brev.¹¹

Men det är inte bara *innehållet* i Nag Hammadi-texterna som behandlar ämnen som vi vet intresserade de pachomiska munkarna. Böckerna i sig kan mycket väl ha fungerat som beskyddande artefakter, som ett slags amuletter som beskyddade munken i den hotfulla öknen.¹²

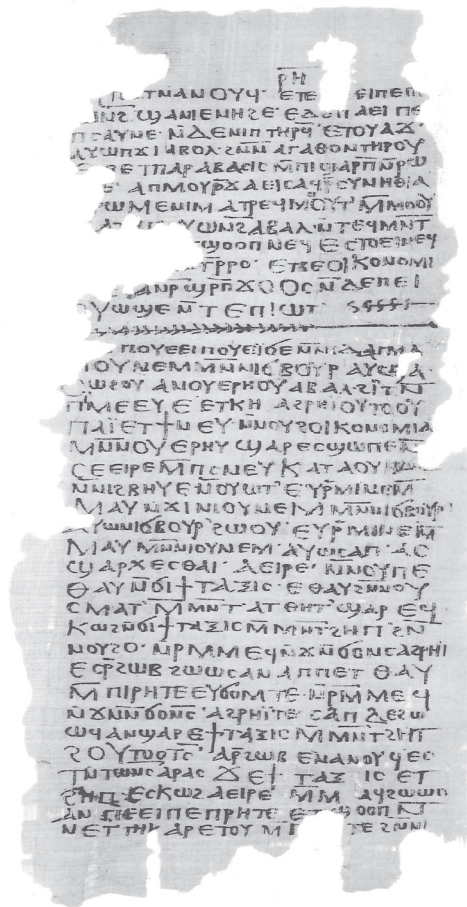
8. Hugo Lundhaug & Lance Jenott, *The Monastic Origin of the Nag Hammadi Codices*, Tübingen 2015.

9. Ewa Wipszycka, ”The Nag Hammadi Library and the Monks: A Papyrologist’s Point of View”, *The Journal of Juristic Papyrology* 30 (2000), 179–191; Alexandr Khosroyev, *Die Bibliothek von Nag Hammadi: Einige Probleme des Christentums in Ägypten während der ersten Jahrhunderte*, Altenberge 1995.

10. Det är okänt vem denne Ammon var och i vilken församling han var biskop.

11. James E. Goehring, *The Letter of Ammon and Pachomian Monasticism*, Berlin 1986, <https://doi.org/10.1515/9783110859508>; Paul Linjamaa, ”Why Monks Read *The Tripartite Tractate*: A New Look at the Codicology of Nag Hammadi Codex I”, i Hugo Lundhaug & Christian Bull (red.), *The Nag Hammadi Codices as Monastic Books*, under utgivning.

12. Paul Linjamaa, ”Nag Hammadi Codex I as a Protective Artifact and an Accidental Multi-Quire Codex”, i Emmanouela Grypeou (red.), *The Scriptural Universe of Late Antiquity*,

Figur 1. Den koptiska bokstaven TI, som skrivs som ett kors, har förstörats genomgående i den andra delen av kodexen för att accentuera symbolen för Jesu beskyddande kraft.

Heresidiskursens teoretiska förankringar

En preliminär slutsats vi kan dra är att man bör vara försiktig med att arbeta med alltför rigida kategorier när det gäller renlärighet och heresi, begrepp som i stället bör användas dynamiskt.¹³ Ett första steg är att börja tänka på den heresiologiska genren som styrd av rädsla och oro och delvis av identitetsskapande processer.¹⁴

Salamanca 2021, 105–126.

13. Paul Linjamaa, "Gnosticism as Inherently Syncretistic? Identity Constructions among Ancient Christians and Protestant Apologetes", i Mika Vähäkangas & Patrik Fridlund (red.), *Theological and Philosophical Responses to Syncretism: Beyond the Mirage of Pure Religion*, Leiden 2017, 25–40, https://doi.org/10.1163/9789004336599_004.

14. Paul Linjamaa, "The Heresiology of the Heretic: The Case of the Valentinians",

För att få grepp om hur dessa mekanismer fungerar kan vi ta hjälp av den polske sociologen Zygmunt Baumanns (1925–2017) tankar om rädslans roll i vår egen tid. Han menar att en rädsla för det okända delvis styr vårt tänkande och vår relation till varandra.¹⁵ Tidigare var människan rädd för naturliga processer som man saknade förståelse för. Modernitetens intåg skulle skingra denna oro, i takt med att vi fick svar på frågorna om hur den materiella världen egentligen fungerar. Men oron har tagit nya former och i dag har den en mer flytande och abstrakt karaktär, manifesterad i exempelvis klimatkrisen, rädsla för strålning, börskrascher och pandemier. En ”flytande rädsla”, som jag menar varit bestående oavsett vilken historisk epok vi ser till i vår västerländska historia (och med all sannolikhet även utanför vår egen kulturella kontext), är oron för heretikern, för farliga och felaktiga tankar och åsikter. Om man inte är uppmärksam på och lyhörd för debattklimatet i ens samtid riskerar man att en dag vakna upp på fel sida av vad som anses vara rätt.

Historikern Umberto Eco (1932–2016) tankar om fiendebilder bidrar med ett annat nyttigt perspektiv för att belysa heresidiskursen. Han har pekat på det stora behov som människan har av en fiendebild i forandet av sin egen självbild och gruppidentitet. Har vi en tydlig fiendebild, något som vi vet att vi inte är, blir det lättare att skapa en tydlig självbild.¹⁶

Om vi inte bejakar dessa aspekter av heresidiskursen, och det finns med all sannolikhet fler viktiga nyanser, så kan det leda till att vi gör oss blinda för delar av historien, som till exempel den kristna determinismen eller pachomiska munkar som läste Nag Hammadi-texter med stor behållning. Ibland kan en okritisk hantering av heresiologiska källor till och med leda till att helt nya religiösa fenomen som egentligen aldrig funnits bringas till existens.

Okritisk hantering av heresiologi och dess skapande kraft

En av de kanske mest kända skildringarna av tidigkristna heretiker återfinns i Epifanius av Salamis (ca 310–403) text *Panarion*. Epifanius skriver att han kommit i kontakt med en grupp som ägnar sig åt ohämmat sex och hemska riter med inslag av blodsoffer, grupper som härmar de kristna riterna men som egentligen inte är kristna alls utan heretiska gnostiker. Två kvinnor ur en sådan grupp ska ha försökt rekrytera Epifanius i hans ungdom, men han säger sig ha undkommit med nöd och näppe. Beskrivningar av de här gnostikerna är med all sannolikhet överdrivna, om inte helt påhittade. Med lite

Nottingham Medieval Studies 63 (2019), 37–60, <https://doi.org/10.1484/J.NMS.5.118192>.

15. Zygmunt Bauman, *Flytande rädsla*, Göteborg 2007.

16. Umberto Eco, *Inventing the Enemy*, Boston, MA 2013.

kontext är det inte så svårt att förstå varför Epifanius ägnar så mycket energi åt de här berättelserna. Han själv anklagades nämligen för att hysa en alltför liberal syn på sex och samlevnad i sin egen tid. Hans berättelser om hemska heretiska grupper som levde sexuellt utsvävande liv – som sedan kopplas till hemska riter – fick Epifanius egna ståndpunkt i sexualfrågor att framstå som modest och moderat i jämförelse. Trots att Epifanius kyrkohistoriska kontext varit välkänd har hans berättelser om gnostiska grupper som ägnar sig åt sexkulter tagits för sanning. Faktum är att hans skildringar av heretiker följer flera förväntade heresiologiska mönster, ett av vilka jag studerat närmare, nämligen den som sammankopplar heresi med kvinnan och en fri sexualitet.¹⁷

Epifanius berättar att det är två kvinnor som försöker vilseleda honom och dra honom i fördärvet, och i gruppen som han beskriver lever kvinnorna sexuellt frigjorda liv. Lyfter vi blicken från Epifanius märker vi snabbt att det här inte är någon ovanlig anklagelse. Det var snarare norm bland kristna heresiologer att anklaga sina motståndare för att låta sig styras av kvinnor och att de ägnade sig åt omoraliska ritualer ledda av kvinnors ohämmade sexualitet. Liknande anklagelser riktade mot heretiker finner vi hos Irenaeus (ca 130–ca 202), Tertullianus (ca 155–ca 225) och Klemens av Alexandria (ca 150–ca 215).

Denna polemiska trop var inte unik för kristna heresiologer, utan något vi finner även hos romare och greker tidigare, vilket Minucius Felix (d. ca 250) och Theofilos av Antiokia (d. ca 185) vittnar om. Den grekiske filosofen Kelsos, verksam under 100-talet, riktade dessa anklagelser mot kristna, enligt Origenes (ca 184–ca 253). Andra religiösa minoriteter, som till exempel medlemmar i baccuskulten, anklagades också för att vara ledda av kvinnor och ägna sig åt sexriten. Liknande anklagelser återkommer i västerländsk religionshistoria. Inom judaistiken är man väl medveten om detta, såväl som inom studiet av västerländsk esoterism. I vår svenska kontext är det exempelvis judar och satanister, i olika historiska epoker, som dessa anklagelser riktats mot.

Heresiologins inverkan på den moderna religionsdiskursen

Eftersom de heresiologiska skildringarna av kvinnlig frigjordhet kopplat till heresi tangerar värden som står högt i kurs i våra moderna samhällen har man i vissa akademiska såväl som religiösa kretsar gärna lyft fram antika heresier som föregångare i kampen för jämlikhet mellan könen. Gnostiker har beskrivits som pionjärer i genusfrågor och synen på kvinnans

17. Paul Linjamaa, "Mocked by the Archon of Lust: *Panarion* 1.26 and Epiphanius' Hyperboles on Sex and Ascetics Read in Light of Fourth Century Ecclesiastical Debates", *Vigiliae Christianae* 74 (2020), 316–334, <https://doi.org/10.1163/15700720-12341434>.

sexualitet. Men bortser man från den heresiologiska kontexten – som styrdes av en starkt polemisk retorik – när man läser kyrkofädernas skildringar av gnosticismen finns risk för allvarliga anakronismer och att göra våld på de historiska källor vi faktiskt har. Det står inget om kvinnlig frigjordhet i Nag Hammadi-texterna, än mindre skildrar de någon sexuell frigjordhet, snarare tvärtom. Detta har jag argumenterat för i ett tidigare forskningsprojekt som undersökte receptionen av gnostiska texter i esoteriska kretsar på 1800-talet och framåt och jämförde dem med vissa moderna akademiska studier av gnosticisism.¹⁸ Progressiva krafter i båda lägren har sökt inspiration i kyrkofädernas beskrivningar av så kallade gnostiker, eftersom de porträtterats som motståndare till rådande regler och normer, grupper som från 1800-talet och framåt alltså lästs som om de förde en kamp mot den patriarkala samhällsordningen. Men den tolkningen är felaktig, menar jag, och orsakad av en okritisk läsning av heresiologin och en medveten eller omedveten negligering av förstahandskällorna.

Religionskritik som heresiologi

I det följande ska jag sammanfatta ovanstående nedslag i studiet av antika heresidiskurser genom att försöka säga något om vad vi kan dra för religionsvetenskapliga slutsatser från dem. Det finns en del likheter mellan heresidiskursen som jag försökt beskriva ovan och det sätt på vilket religion överlag allt oftare representeras i vår samtid. En del av detta hänger ihop med den form av religionskritik som visat sig i den bredare kulturdebatten under senare tid, i form av böcker och debattinlägg från allehanda religionskritiker, allt från icke-akademiker som Björn Ulvaeus och Christer Sturmark till tunga namn inom akademien som evolutionsbiologen Richard Dawkins och nu senast den svenske Yale-filosofen Martin Hägglund.

Det är inte mycket energi i dagens religionskritiska inlägg som faktiskt ägnas åt att försöka förstå fenomenet religion och dess plats i samhället. Snarare handlar många religionskritiska inlägg om att påpeka religionens tendenser till kunskapsresistens och omoral samt dess förlegade natur. Hägglund, exempelvis, menar att religion stjälar fokus från människans förmåga att leva livet fullt ut, religion är kontraproduktiv och ovetenskaplig.¹⁹ Andra, som Dawkins och Christopher Hitchens menar att religion leder annars moraliska människor till att begå omoraliska handlingar.²⁰ Dessa

18. Paul Linjamaa, "The Reception of *Pistis Sophia* and Gnosticism: Uncovering the Link between Esoteric Milieus and Contemporary Academia", *Aries* 22 (2022), under utgivning, <https://doi.org/10.1163/15700593-20211003>.

19. Martin Hägglund, *Vårt enda liv: Sekulär tro och andlig frihet*, Stockholm 2020.

20. Richard Dawkins, *Illusionen om Gud*, Stockholm 2021; Christopher Hitchens, *Du store Gud? Hur religionen förgiftar allt*, Stockholm 2021.

skildringar av religion tangerar heresidiskursen på ett intressant sätt, något som är värt att studera vidare.

I ett mindre projekt finansierat av Erik Philip-Sörensens stiftelse studerar jag hur religion och livsåskådningsfrågor diskuteras på Facebook,²¹ och det jag tycker mig se hittills är att religiösa människor ofta tillskrivs åsikter och ståndpunkter som de känner sig främmande inför. Den vanligaste missuppfattningen är att religion i huvudsak handlar om ”tron på det övernaturliga”, något som sällan är centralt för religiösa människor. På diskussionssidorna stöter man ofta på frågor som ”hur kan ni tro på x eller y när vetenskapen bevisat motsatsen?” eller ”hur kan ni försvara den omoraliska handlingen z som vissa religiösa praktiserar i sin religions namn?” Premisserna för att skapa förståelse mellan religiösa och icke-religiösa människor är ofta skeva redan för början, och på samma sätt som i heresidiskurserna från antiken bygger man upp en bild av den andre som inte riktigt stämmer överens med verkligheten. Den antika heresiologin är främst intressant för vad den kan säga oss om heresiologerna själva och den kontext de verkade i, snarare än för att den kan ge oss tillförlitliga skildringar av dem som de angriper, och så är det nog också med dagens antireligiösa texter och debattforum där religiösa människor möter icke-troende. Det är inte här man ska söka information om vad religion är. Däremot visar dessa diskurser på ett intressant sätt hur religion kan vara en viktig identitetsmarkör även för icke-religiösa, som kan använda religion som en ideologisk fiende att ta spjörn mot och stärka sin egen självbild med. Här har vi som besitter religionsvetenskaplig kompetens en stor möjlighet, och ett stort ansvar, att försöka nå ut med kunskap om religion som jag tror samhället är i stort behov av. Begreppet ”religion” för likt ”gnosticism” med sig en hel del förutfattade meningar. Ett perspektiv som jag tror kan bidra till mer förståelse i dagens publika religionsdebatter är det heresiologiska perspektivet som jag försökt kartlägga här, vilket jag menar finns inbäddat i de religionskritiska inläggen vi möter i dag. Bli vi medvetna om detta kan vi motverka övertolkningar och bidra till en mer konstruktiv debatt om religionens natur och roll i samhället. ▲

SUMMARY

This article argues that there are observable similarities between the way ancient heresiologists depicted their theological opponents and how religious people and religion as a phenomenon are described by contemporary anti-religion orators. The short study takes its departure from previous studies on the Nag Hammadi texts and ancient heresiological discourse and ends with reflections on the parallels to how religion is

21. Projektet med titeln ”Religion online” kommer att genomföras under 2023.

debated in social media today. It is argued, by way of Zygmunt Bauman and Umberto Eco, that if we wish to understand the underlying mechanisms behind both ancient heresiological and contemporary anti-religious rhetorics, we can gain much by applying theories on the formation of individual and group identities.